УДК 398.4

Л.Х. Дәүләтшина,
Л.М. Фәхриева

ҖЕН ТУРЫНДАГЫ ЫШАНУЛАРНЫҢ ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ БҮГЕНГЕ КӨН МИФОЛОГИК КҮЗАЛЛАУЛАРЫНДА ЧАГЫЛЫШЫ

В исследовательской работе представлен анализ современных мифологических представлений татар о персонаже нечистой силы *җен.* Источниками исследования являются полевые материалы авторов статьи и опубликованные тексты, охватывающие изучаемый пласт верований. В ходе работы выполнен анализ текстов, раскрывающих основные признаки исследуемого мифологического персонажа, который на современном этапе развития мифологической системы является персонажем-заместителем для всей нечистой силы в целом.

Ключевые слова: татарская мифология, мифологическая система, мифологический персонаж, функция, признак.

This work presents an analysis of the modern mythological ideas of the Tatars about the character of evil spirits җen. The sources of the study were the field materials of the authors of the article and published texts covering the studied amount of beliefs. In the course of the work an analysis was made of texts that reveals the main features of the mythological character under study, which at the present stage of development of the mythological system is a substitute character for all evil spirits in general.

Keywords: Tatar mythology, mythological system, mythological character, function, feature.

Фәнни әдәбиятта кабул ителгән классификацияләү принципларына нигезләнеп, татар халкының мифологик мирасын югары мифологиягә һәм түбән мифологиягә бүлеп карау кабул ителгән [Урманче, 2005; Бакиров, 2012]. Төрки-татар мифологиясе тәңречелек тәгълиматы белән бәйле югары дәрәҗәле аллалар (Тәңре, Җир-Су, Умай, Алас һ.б.) турындагы мифологик хикәятләрне һәм ышануларны бергә берләштерә. Андый хикәятләр һәм ышанулар өлешчә булса да борынгы язма ядкярләрдә теркәлеп калган, ә бер өлеше безнең заманга легенда-риваятьләр рәвешендә килеп җиткән. Мифологик мирасыбызның икенче төре – түбән мифология исә алла статусына ия булмаган ияләр, рухлар һәм зарарлы көчләргә бәйләнешле ышануларны һәм хикәятләрне үз эченә ала. Ияләр табигать объектларының, кеше яши торган торак урыннарының хуҗасы буларак кабул ителәләр һәм, күңелләрен күрә белсәң, кешегә файдалы затлар буларак күзалланалар. Җен, албасты, убыр, өрәк, шүрәле һ.б шундый түбән рухлар адәм баласының тормышында туган күңелсезлек, бәхетсезлек, акылдан язу кебек күренешләрнең сәбәпчесе буларак тасвир ителәләр. Түбән мифология персонажлары турындагы текстлар татар халкының төрле

этник традицияләрендә күптөрле локаль вариантларда бүген дә саклана, бу төр текстлар экспедицияләр барышында хәзерге көндә дә күпләп язып алына. Алар татар халкының мифологик системасын реконструкцияләү өчен кызыклы һәм файдалы чыганак ролен үтиләр.

Татар халкының бүгенге көн мифологик күзаллауларында түбән мифология персонажларын функциональ яктан үзендә берләштерүче иң актив затларның берсе – җен. Бу персонажның генезисы, бер яктан, мөселман мифологиясендәге җеннәргә, икенче яктан, ислам дине таралыш тапканчы барлыкка килгән явыз көчләр турындагы халык күзаллауларына барып тоташа. Тикшеренүчеләр фикеренчә, татар мифологиясенә ул мөселман динен кабул итү белән бергә үтеп керә һәм тулаем алганда явыз көчләрне гәүдәләндерә башлый, әмма шул ук вакытта функциональ яктан катлаулана, үзенә генә хас билгеләр белән байый [Урманче, 2009, б. 55; Әхмәтҗанов, 2011, б. 24; Давлетшина, 2020, с. 126].

Исламга кадәрге чорда ук Гарәбстанда яшәгән мәккәлеләр җеннәрне Аллаһка тугандаш илаһлар дип санаган (Коръән 37:158). VI–VII гасырларда Эчке Гарәбстанда яшәүчеләр өчен әйләнә-тирә дөнья – чүлләр, таулар, ташлар һәм агачлар җеннәр белән тулган булган; алар, нигездә, кешеләргә дошман дип саналган, ләкин аларга табынып һәм корбан китереп, ярдәм дә сорарга мөмкин булган («Әнгам» сүрәсе, 100 нче аять, 128 нче аять; «Саффат» сүрәсе, 158 нче аять; «Җинн» сүрәсе, 6 нчы аять)» [Мифы народов мира, 2003, с. 374]. Мөселман традициясе буенча, җеннәр Аллаһ тарафыннан төтенсез уттан барлыкка китерелгән акылга ия затлар дип исәпләнә. Җеннәрнең бер өлеше ислам динен кабул иткән һәм Аллаһыга иман китергән, шуңа күрә халык аңында аларны мөселман җеннәренә һәм кяфер җеннәренә бүлү барлыкка килгән.

Бүгенге көн татар халык ышануларында җен, бер яктан, кешегә зыян китерердәй персонажларны алыштырып килә, икенче яктан, аның үзенә генә хас функциональ кыры да оеша. Экспедиция барышында язып алынган текстларда информантлар әлеге персонажны *җен, чин, шайтан, зәхмәт*, *чин-сәхмәт, җен-зәхмәт, пәри, җен-шайтан, җен-пәри, гыйлем җеннәре*, *мөселман җеннәре, шәйтани җеннәр, начар җеннәр* һ.б. дип атыйлар. Әлеге исемнәрдән күренгәнчә, татарлар арасында җен атамасының синонимы буларак шайтан һәм пәри исемнәре дә кулланышта йөри. Шайтан Аллаһы Тәгаләгә буйсынудан баш тарткан өчен Күктән Җиргә төшерелгән фәрештә булса, пәри – Иран мифологиясенең борынгы катламнарына барып тоташкан һәм төрки телле әдәби һәйкәлләрдә XI гасырда ук искә алынган мифологик персонаж. Ул Урта Азия, Казакъстан, Төньяк Кавказ һәм Идел буенда яшәгән төрки телле халыклар мифологиясендә күпчелек очракта кешеләргә илтифат күрсәткән һәм аларның ярдәмчеләре булган ир-ат һәм хатын-кыз рухлары буларак кабул ителә [Мифы народов мира, 2003, с. 287]. Ислам дине таралу нәтиҗәсендә пәриләр хак динне тотучы һәм тотмаучыларга бүленә башлый, явыз затлар статусына

төшерелә һәм функциональ яктан җеннәр белән якыная. А.Е. Бертельс фикеренчә, фарсы сүзе «пәри» ислам таралыш тапкан беренче гасырларда ук гарәп сүзе «җен» белән бер сининомик рәт барлыкка китерә [Бертельс, 1979, с. 124]. Эпик фольклорда һәм Урта гасырлар татар шигъриятендә пәри катлаулы һәм күпкырлы мөстәкыйль образ буларак тасвир ителсә [Яхин, 2000, б. 173–175; Урманче, 2009, б. 275–276], татар халкының хәзерге мифологик карашларында җен, пәри, шайтан үзенчәлекле характеристикалар кушылмасына ия бердәм мифологик персонаж буларак кабул ителә.

Җен көндәлек тормышта күзгә күренеп йөрми, ул гаиләсе белән параллель дөньяда яши, әмма үзенә кирәк булганда кеше, берәр әйбер, табигать күренеше һ.б. кыяфәтләргә керергә мөмкин. Татарлар арасында таралыш тапкан ышанулар буенча, кеше тирәсендәге бөтен дөнья күзгә күренми торган җан ияләре белән тулы. Чит дөнья безнең күзгә күренмәсә дә, җен дөнья чикләре аша ирекле үтеп керә һәм кеше күзенә адәм заты үзе теләсә генә күренә. *«Җеннәр бар. Алар йөриләр. Алар төрле сыйфатка кереп киләләр. Эт сыйфатына да кереп киләләр, хайван сыйфатына да. Кеше кыяфетендә дә була»* [Ямалтдинов, 2018, б. 322]. *«Тагын бер хәл. Күршебез, мәрхүм Зиннур абый, Кырлай урманыннан төшкәндә, аңа ияреп, җеннәр төшкән. Аларны күреп, Зиннур абый бик курыккан һәм үзеннән-үзе куллары калтырый торган булып калган. Ишегалдына кадәр артыннан кергәннәр һәм юкка чыкканнар. Кич белән Зиннур абыйның әнисе Фахирә апай ишегалдына чыккан. Берзаман караса, ни күрсен, теге җеннәр лапасларында «Рамай» көенә рәхәтләнеп җырлап яталар икән. Фахирә апай, аты юлы белән сүгенеп: «Бар, йөрмәгез монда, өегезгә кайтыгыз!» – дигән һәм кереп киткән. Тынычлап кына йоклап киткән. Төнге икеләр тирәсендә тәрәзә шакыган тавышка уянып караса – теге җеннәр шакый икән. «Ярар, Фахирә, без киттек», – дип кайтып киткәннәр»* [Татар халык иҗаты, 2021, б. 276].

Дини традиция буенча җеннәр хак дин тотучы һәм тотмаучыларга бүленә. Мөселман җеннәре кешенең яхшы ниятләрендә юлдаш булалар, Коръәнне өйрәнергә ярдәм итәләр, догалар, намаз уку тәртибе һәм башка эшләргә өйрәтәләр. Кяферләре исә, киресенчә, кешене зыянлы гамәлләр кылырга мәҗбүр итәләр, аны хак юлдан яздыралар. Ел дәвамында һәр җирдә таралып яшәгән җен вәкилләренең явызлыкларын эшли алмаган бердәнбер вакыт аралыгы – Ураза ае, бу вакытта алар богауда була. *«Ул шайтани җеннәр бар, гыйлем җеннәре бар. Кайбер ишесе бик каты белгәчтен, моны гыйлем җеннәре өйрәткән, дип әйтәләр иде әбиләр безнең. Мәнә догаларны бик белә, бик каты дин буенча белә инде. «Аны төнлә гыйлем җеннәре өйрәтә», – дип әйтәләр иде әбиләр... Алары яхшыдыр, күрәсең, яхшыдыр»* [Давлетшина, 2015, с. 77]. *«Болай вакытта бар инде алар, мәнә уразаларда алар богауда булалар икән. Ну усалы, усалы гына кала икән. Усалын тота алмыйлар, ахры, аның.*

Ә тегеләре богауда була. Ураза хәзер, курыкмагыз, җен җук дип әйтәләр иде» [Татар халык иҗаты, 2021, б. 272].

Һәрвакыт кеше янәшәсендә булган явыз затның өйгә дә үтеп керү мөмкинлеге аңа карата тыюлар һәм кагыйдәләр җыелмасын барлыкка китерә. Йортны гаиләгә авырулар һәм низаглар китергән җен һөҗүменнән саклар өчен, шәмаилләр, миләш ботаклары, цикорий сабаклары, ат чабатасы, тоз, дары һ.б. кулланыла, билгеле бер гамәлләр комплексы башкарыла (кергәндә аякка ияреп кермәсен өчен, аякны селкеп керү, җен үтеп керергә мөмкин булган юлларны (тәрәзә, ишек, мич) «бисмилләһир-рахмәәнир-рахииим» дип ябу һ.б.). *«Тәрәзә төбенә ризык куймагыз, җен җөри тора урын (тәрәзә төбенә бернәрсә дә куймагыз, бу җен йөрү урыны)»* (Татарстан Республикасы Апас районы Урта Балтай авылында Л.Х. Җамалиевадан (1969 елгы) Л. Дәүләтшина тарафыннан язып алынган).

Йорт явыз көчләрдән барлык мөмкин булган ысуллар белән сакланса да, мунча әлеге персонажның даими яшәү урыны буларак кабул ителә. XXI гасыр башы мифологик традициясендә мунча иясе турындагы ышанулар тулысынча диярлек югала, әмма аңа нисбәтле булган урын җеннәргә бәйле актуальләшә. Мунча белән бәйле булган иң тотрыклы мотив, җеннең кешене үтерергә тырышуы яки башын мичкә тыгып үлемгә китерүе турындагы сюжетларда чагылыш таба. Шуңа бәйле рәвештә, кояш баегач, шулай ук көндезге һәм төнге сәгать уникедә мунчага керү тыела, бу кагыйдәне хәтта мифологик персонажлар булуын танымаган информантлар да мәҗбүри дип саный. *«Элек бөтен кешедә мунча юк иде. Сәхап абыйлар мунчасына кердек. Хәллерәк кешедә генә бар иде мунча. Мин кечкенә малай, әни белән кердек. Менә шунда түшәмнән әллә нинди туфраклар коела башлаган шикелле булды теге мунчада. Тәрәзәдән карыйбыз: мунчадан өйләренә таба менә шундый клубок ут китте. Шуннан хәл китте минем. Әни әйтә: – Улым, җен ул. Әйдә чыгабыз, – дип тиз генә өскә яртышар чиләк су сиптек тә, чыгып ычкындык без аннан»* [Ямалтдинов, 2016, б. 120]. *«Шайтан бар, – дир. Менә мунца кереп кайтканнар. Ә бер катын кайтми да кайтми да дир мунцадан. Барса, ишекне тартып аца алми, дир, ишекне йибәрми, дир. Аннары Аятел көрси укып ацып йибәргән икән. Мунца пиценә тыкканнар теге катынны, дир»* (Татарстан Республикасы Чүпрәле районында Ф. Баязитова тарафыннан язып алынган) [Баязитова, 2018, б. 303].

Татар фольклорында җен хатынының бала таба алмый азаплануы турындагы сюжетлар киң таралыш таба. Халык арасында, мондый хәл килеп чыкканда, мифологик затлар, ярдәм сорап, кендек әбисенә мөрәҗәгать итәргә мәҗбүр булалар дигән ышану яшәп килә. Әлеге мотивка бәйле таралыш тапкан хикәятләр, гадәттә, бер сюжетка нигезләнә. Кендек әбисе мунчада бала таптырганнан соң, аны өенә кайтарып куялар, бүләккә биргән алтын тәңкәләр исә соңыннан ат тизәгенә әверелә. Бу сюжетның киң таралыш табуы өйдә һәм мунчада ризык һәм теләсә нинди сыеклыкларның өстен ябу турындагы

ышануны актуальләштерә, чөнки капланмаган килеш калдырылган сөттә яки суда җен баласын юа дигән сюжет бүгенге көндә дә еш очрый. *«Фатыйма әби булган, «карт әби» дип йөри идек без аны. «Туксан тугыз кешегә әбилек булдым, – дигән, – йөзенчесе – җенгә булдым», – дигән. Бу хәзер төн, сәгать унбер-уникеләр булган, карамаган да инде сәгатьне. «Фатыйма түти, тиз генә киенеп чык, балага авырта хатыным», – дип алып киткәннәр. Шуннан алып чыгып киткәннәр. Барган, бәбәйләткән, баланы юдырган сөт белән. Кая алып киткәннәрен дә, алып барганнарын да белми, кайтарып куйганнар. «Янымда кешеләр барын да белмим», – дип әйтә, ди. Кыштыр-кыштыр аяк эзеннән барган, шуннан кайткан, өйгә кайтып кергән. Иртә белән әйткән: «Менә шушындый-шушындый хәл булды, ышанасызмы-юкмы? Кайсыгызның сөтенең өсте ябылмаган бисмиллалап, карагыз – кан булыр», – ди. И күршедә, Әмәт әби дибез инде, шуның сөте белән юдырганнар баланы, бисмилласыз калдырырга ярамый, дип. Электән үк килгән бит инде ул: әйбернең өстен бисмиллалап ябарга, дип... «Туксан тугыз кешегә булдым, йөзенчесен җенгә булдым», – дигән минем әби. Кечкенә генә карчык иде ул, әз генә хәтерлим кендек әбисе дип»* [Татар халык иҗаты, 2021, б. 291].

Мифологик персонажның кеше белән үзара мөнәсәбәтләрен яктырткан сюжетлар арасында иң активларының берсе – баланы җен алыштыру. Экспедиция барышында язып алынган текстлардан күренгәнчә, баланы я ана карынында вакытта яки туганнан соң (гадәттә, беренче кырык көндә) җен алыштырырга мөмкин. Зур башлы, нәзек куллы һәм аяклы, түгәрәк корсаклы, ямьсез балаларны халыкта җен алыштырган бала дип атыйлар. Гадәттә мондый балалар үсми, сөйләшми, йөри алмый һәм тиздән үлә. Информантлар әйтүенчә, аларның кайберләре генә унсигез яшькә кадәр яшәгән. Мондый язмышка дучар булмас өчен, авырлы хатын-кызны һәм яңа туган баланы туганчы һәм аннан соң кырык көн дәвамында караучысыз калдырмаска тырышалар. Бу чорда җен теләсә нинди кыяфәттә, хәтта бала тудыручы әби образында да килеп, баланы үзенеке белән алыштыра ала. Әгәр дә ялгыз калдырырга туры килсә, баланы һәрьяклап якларга тырышалар: бишеккә тимер әйберләр (пычак, кайчы), сарымсак, миләш ботаклары, миләш, изге Коръән китабы салалар, кендеккә көл сөртәләр һ.б. *«Искечә, қәдимчә йазылған китапны мендәр астына салып җоқлатыр ыйык, шулай бәбәй бишегенә салыр ыйық “җен килмәскә”. Бишек тирәсенә қайчы, пычақ қуйар ыйық»* [Баязитова, 2012, б. 243]. Мондый төр ышануларның киң таралыш алуы кеше баласын кире кайтаруга бәйле ритуаль практикалар барлыкка килүгә китергән, әмма бүгенге көндә алар бик сирәк теркәлә. Баланы алыштыруга бәйле фольклор текстларын анализлау шуны күрсәтә: бер яктан, җен бу гамәлне кешеләргә зыян китерергә теләгәннән башкара, икенче яктан, ул болай итеп адәм зәхмәтеннән котылырыга тели, чөнки бу төр зәхмәттән коткару көченә бары кеше баласы гына ия була.

Җен белән очрашу темасына бәйле текстларның бер өлеше тол калган хатын янына үлгән ире кыяфәтендә кайтып йөрүче җен персонажына бәйле. Мондый хәлдә калган хатын-кыз көннән-көн кибә һәм, чарасын күрмәсәң, үлә. Шуңа бәйле рәвештә халык мәдәниятендә бу хәлне булдырмау максатында төрле тыюлар барлыкка килгән. *«Ире сугышта үлеп киткәч, бик сагынган, бик елаган апай, бик елаган. Берзаман җизни булып җен килеп киткән. Пинжәкләрен киеп кайта торган булган. Җанында ятып, шулый ире кебек булган. Хәзер бу әнкәйгә сөйләгән кечкенә апай. Кайтып йөри бит, әнкәй, көн саен кайта, йоклыйбыз, аннан соң чыгып китә дип. "Бүгеннән үк балаларыңны җыеп кил. Бүгеннән калма, җенләнгәнсең икән. Нишләп кияү кайтсын сугыштан. Елап көтеп йөргәнгә күрә җен килгән", — дигән әнисе. Менә шулай. Монда килмәгән аннары. Ыштанын кисәң дә ярый инде, җен килмәсен өчен. Мин иремнең тапыен*[1] *салып куйган. Баш астымда тора»* (Татарстан Республикасы Яшел Үзән районы Кече Шырдан авылында М.Г. Гатауллинадан (1925 елгы) Л.Х. Дәүләтшина тарафыннан язып алынган).

Җеннең даими функцияләренең берсе – кешеләрне адаштыру, аларны юлдан яздыру. Башка төр сюжетлар очрамаса да, бу мотив сюжет формалаштыручы булып тора һәм теләсә нинди җирле традициядә адашулар һәм алар белән бәйле халәтләр турында сөйләк вариантларын язарга мөмкинлек бирә. Җеннең адаштыру ниятен тормышка ашыра торган урыннар булып гадәти юл түгел, ә җиде юл чаты, зират янындагы юллар, күперләр билгеләнә, бу урыннарның һәрберсендә кешене бутаган, аны юлдан яздырган, юлсыз калдырган бер яки берничә җенне очратырга мөмкин. *«Бу инде бик күптән булган эш. Бер мулла, ямщикка утырып, каяндыр Кыргапка таба юл тоткан. Көн кичкә якынлашып бара. Көз көне икән, аз гына яңгыр сибәли икән. Менә алар, Атачка авылын үтеп, «Кара тал»га ялкынлашканнар. Мулла юл буенда гына бер ялгыз, берничә катлы, яп-якты итеп яктыртылган йорт күргән. Тәрәздән күренә икән: өй эче тулы ирләр күңел ачып утыралар. Бу ни хәл, дип уйлаган мулла. Атны туктата да, төшеп, өйгә таба бара башлый, кинәт өй юкка чыга. Мулла, куркып, догасын укый да, атка менеп утыра. Бераз баргач, арба бөтенләй әкренәйгән кебек булып китә. Нәрсә бар икән дип, як-якларына карансалар, бер бозау боларның арба артына башын салып бара. Мулла куып карый, бозау селкенми дә. Шунда ямщик чыбыркысы белән сугып җибәрә, бозау югала, ә ямщик телсез кала. Арба җиңеләеп китә. Болар Кызыл кашын үтеп, Мурлы елгасына килеп җитәләр. Елганы чыгалар, карасалар, җирдә бер дүрт читле нәрсә ятканы күренә. «Нәрсә икән бу?» – дип, мулла, бисмилласын укып, җиргә төшә дә якын килә, карый: түшәк. «Кемнән төшеп калган икән бу?» – дип, мулла түшәкне арба артына сала. Баралар. Мулла*

[1] Тапый – чапкы.

бервакыт күзен ачып җибәрсә, янында гына бер хатын-кыз муллага күзләрен чекерәйтеп карап утыра. Мулла, пәридер дип, догалар укый башлый. Ә теге шул догаларны кире ягыннан укый. Кыргапка якынлашалар, теге хатын-кыз юк була. Таныш муллаларның капка төбенә килеп җиткәч, ат туктый, мулла да, ямщик та аттан төшәләр, икесе дә телсез калганнар. Мулла (Кыргап мулласы) өйгә алып кереп өшкергәч кенә исләренә киләләр» [Милли-мәдәни мирасыбыз: Омск өлкәсе..., б. 376]. Бу төр сюжетларның киң таралыш табуы саклану ысулларының актуальләшүенә китерә (сүгенү, догалар уку, киемнәрне кире ягы белән алмаштырып кию, тимер әйберләр куллану һ.б.).

Гомумән алганда, халык телендә җен дип аталып йөртелгән персонаж ислам дине өйрәтүләре нигезендә таралыш тапкан булса да, бүгенге көндә исемнәре, генезисы, тышкы кыяфәте ягыннан мөселман традициясенә якынлыгын саклаган хәлдә, функциональ яктан татар халкының мифологик күзаллауларына бәйле рәвештә шактый баеган һәм үзгә персонажга әверелгән. Явыз көчләргә хас булган гамәлләрне башкару белән бергә, җен үзенең чагыштырмача тотрыклы билгеләре белән дә характерлана. Иң типиклары арасында кешегә сырхау җибәрү, баланы алыштыру, тол хатын янына мәрхүм ире кыяфәтендә кайтып йөрү, кешене юлдан яздыру һ.б. Ислам таралу чорында мифологик системага үтеп кергән персонаж күп гасырлар дәвамында адаптация узганнан соң, мөселман мифологиясе белән бәйләнешен югалтмаган, әмма татар халкының мифологик күзаллауларын үз эченә алган мөстәкыйль образ формалаштырган.

Әдәбият

Әхмәтҗанов М.И. Татар археографиясе. Соңгы елларда археографик экспедицияләр вакытында тупланган кулъязмаларның тасвирламалары. Сигезенче кисәк. Казан: Институт истории АН РТ, 2011. 238 б.

Бакиров М.Х. Татарский фольклор. Казан, 2012. 399 с.

Баязитова Ф.С. Халык традицияләре лексикасы. Мифологик персонажлар, ышанулар (Җирле сөйләшләр һәм фольклор текстлары яссылыгында). Казан, 2018. 815 б.

Бертельс А.Е. Пери // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М.: ГРВЛ, 1979. 191 с.

Давлетшина Л.Х. Лексема *җен* в говоре татар нагорной стороны // Пермистика 15: Диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками: Сборник статей / УИИЯЛ УрО РАН, Удм. гос. ун-т. Ижевск: Издательский центр «Удмурсткий университет», 2015. С. 74–80.

Давлетшина Л.Х. Персонаж *җен* в современных представлениях поволжских татар // Традиционная культура. 2020. Т. 21. № 1. С. 124–135.

Ямалтдинов И.И. Бабалар сүзе – акылның үзе // Милли-мәдәни мирасыбыз: Арча. Казан, 2016. Б. 113–186.

Баязитова Ф.С. Табын күрке – туганнар // Милли-мәдәни мирасыбыз: Мари Эл татарлары. Бәрәңге. Казан, 2012. Б. 229–254.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Омск өлкәсе татарлары. Казан, 2015. 457 б.

Ямалтдинов И.И. Ульяновск өлкәсе татарлары // Милли-мәдәни мирасыбыз: Ульяновск өлкәсе татарлары. Казан, 2018. Б. 305–447.

Мифы народов мира: Энциклопедия: в 2 т. Т. 1 / под ред. С.А. Токарева. М., 2003. 672 с.

Татар халык иҗаты: 25 томда. 1 т.: Мифология / [төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл., кереш сүз авт. Л.Х. Дәүләтшина]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. 511 б.

Урманче Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 2 т. (Д–С). Казан: Мәгариф, 2009. 344 б.

Урманче Ф.И. Татар халык иҗаты. Казан, 2005. 383 б.

Яхин Ф.З. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. Казан: ТДГИ нәшрияты, 2000. 415 б.

Дәүләтшина Ләйлә Хәсән кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Фәхриева Ләйсән Марат кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты беренче курс аспиранты